

«Οὐκ ἔστιν ἀπὸ χριστιανῶν ὁ Μάνης, μὴ γένοιτο!»:
Ἦταν ὁ Μανιχαϊσμός μια εναλλακτική μορφή του πρώιμου Χριστιανισμού;

Ρέα Ματσάγγου PhD (Leiden)
Μέλος ΕΔΙΠ, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη: Το άρθρο διερευνά τη σύγχυση γύρω από την προέλευση του Μανιχαϊσμού και το ενδεχόμενο να θεωρηθεί μορφή πρώιμου Χριστιανισμού, ερώτημα που απασχόλησε έντονα συγγραφείς του τέταρτου μ.Χ. αιώνα και παραμένει ανοιχτό στη σύγχρονη ακαδημαϊκή συζήτηση προκαλώντας θεωρητικές αντιπαραθέσεις. Αρχικά αναδεικνύονται οι αιτίες της σύγχυσης στο επίπεδο της επιστημονικής μεταγλώσσας καθώς και οι εσωτερικές αντιφάσεις των πηγών. Στη συνέχεια εξετάζονται συγκριτικά οι ομοιότητες των δύο παραδόσεων, προκειμένου να αξιολογηθεί αν επαρκούν για την ταξινόμηση του Μανιχαϊσμού στο χριστιανικό πλαίσιο ή αν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως αυτόνομη θρησκευτική οντότητα.

Abstract: This article investigates the confusion surrounding the origins of Manichaeism and the possibility of its classification as a form of early Christianity—an issue that preoccupied fourth-century authors and remains open in current scholarly debate, provoking theoretical controversies. It first highlights the causes of this confusion within the scientific metalanguage as well as the internal contradictions of the sources. It then comparatively examines the similarities between the two traditions in order to assess whether they suffice to justify the inclusion of Manichaeism within the Christian framework or whether it should instead be approached as an autonomous religious entity.

Εισαγωγή

Στα μέσα του τέταρτου αιώνα, στον ναό της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα, ο επίσκοπος Κύριλλος, παρουσιάζοντας τη μανιχαϊκή «αίρεση» στους χριστιανούς κατηχούμενους, προειδοποιεί: «Οὐκ ἔστιν ἀπὸ χριστιανῶν ὁ Μάνης, μὴ γένοιτο· οὐδὲ κατὰ τὸν Σίμωνα ἐξεβλήθη τῆς Ἐκκλησίας».¹

Την απόλυτη βεβαιότητα του Κυρίλλου Ιεροσολύμων ότι ο Μάνης δεν είναι χριστιανός —σε καμία περίπτωση, «Θεός φυλάξοι!» ούτε καν ως αιρετικός, δηλαδή ως πρώην χριστιανός που «παραστράτησε» όπως ο Σίμων ο Μάγος— δεν φαίνεται να συμερίζονται αρκετοί σύγχρονοι ερευνητές. Το ερώτημα της προέλευσης του Μανιχαϊσμού και του ενδεχόμενου χαρακτήρα του ως μορφής πρώιμου Χριστιανισμού —ζήτημα που απασχολούσε έντονα τους μανιχαιολόγους της εποχής του Κυρίλλου—

¹ Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Κατηχήσεις* 6.21 Οι παραθέσεις των πρωτότυπων κειμένων ανακτήθηκαν μέσω της *Thesaurus Linguae Graecae*.

μετατοπίζεται από τον *emic* διάλογο στην *etic* επιστημονική μεταγλώσσα, παραμένοντας ανοιχτό και προκαλώντας έντονες θεωρητικές αντιπαραθέσεις. Με άλλα λόγια, το ερώτημα που τίθεται είναι αν ο Μανιχαϊσμός θεωρείται αυτόνομη θρησκευτική οντότητα ή αν εντάσσεται στο ευρύτερο χριστιανικό πλαίσιο ως μια εναλλακτική εκδοχή που παραγκωνίστηκε από την κυρίαρχη.

Οι μελετητές έχουν προτείνει ποικίλες θεωρίες για την προέλευση του Μανιχαϊσμού. Ορισμένοι υποστηρίζουν περσική, δηλαδή ζωροαστρική καταγωγή· ενώ άλλοι τον εντάσσουν σε χριστιανικό ή ιουδαioχριστιανικό πλαίσιο. Κάποιοι τον θεωρούν ως την ύστατη έκφραση της χριστιανικής Γνώσης· άλλοι εντοπίζουν ισχυρές επιρροές από τον Βουδισμό και τον Τζαϊνισμό· ενώ υπάρχουν και απόψεις που εναρμονίζουν τις παραπάνω θεωρίες, υποστηρίζοντας ότι ο Μανιχαϊσμός δανείστηκε και ενσωμάτωσε στοιχεία από ποικίλες θρησκευτικές παραδόσεις, χωρίς να αποτελεί προϊόν αποκλειστικά κάποιας εξ αυτών.²

Η αντιπαράθεση εντοπίζεται κυρίως μεταξύ των ερευνητών που υποστηρίζουν, αφενός, τη χριστιανική και, αφετέρου, την περσική (ζωροαστρική) προέλευση του Μανιχαϊσμού. Όπως παρατηρεί ο Lim, —εκφραστής της πρώτης άποψης— «η αίσθηση μιας διακριτής μανιχαϊκής ταυτότητας οφείλεται στα έργα των Καθολικών Χριστιανών συγγραφέων», ενώ «τα πρόσωπα που έχουμε συνηθίσει να αποκαλούμε Μανιχαίους, κατά κύριο λόγο αυτοπροσδιορίζονταν ως Χριστιανοί».³ Ωστόσο, τις τελευταίες δεκαετίες, ένας αυξανόμενος αριθμός μελετητών υποστηρίζει ότι και οι δύο υποθέσεις —η ζωροαστρική και η χριστιανική προέλευση— αποτελούν τα δύο άκρα ενός ερμηνευτικού φάσματος. Όπως επισημαίνει ο de Jong, η άποψη ότι ο Μανιχαϊσμός είναι μια εκφυλισμένη μορφή του Ζωροαστρισμού είναι εξίσου άκριτη με την άποψη ότι αποτελεί παραλλαγή του Χριστιανισμού. Στον πρώιμο Μανιχαϊσμό εντοπίζονται τόσο χριστιανικά όσο και άλλα στοιχεία «που αναμφίβολα ανήκαν στο σασσανιδικό πλαίσιο. Ένα από αυτά, χωρίς αμφιβολία, ήταν η γεωγραφία». Επίσης, η βαρύτητα εννοιών όπως «προφήτης», «ιερό βιβλίο» και «λατρευτικό γεύμα» είναι κοινή στον Ζωροαστρισμό, τον Χριστιανισμό και τον Μανιχαϊσμό.⁴

Για μεθοδολογικούς λόγους, διευκρινίζω εξ αρχής ότι θεωρώ προβληματική την ένταξη του Μανιχαϊσμού στον Χριστιανισμό, καθώς: (1) προϋποθέτει έναν υπερβολικά ευρύ και ασαφή ορισμό του τελευταίου, και (2) δεν λαμβάνει υπόψη βασικές παραμέτρους για την ανασύνθεση της μανιχαϊκής θρησκευτικής ταυτότητας, οδηγώντας σε παρερμηνεία των δεδομένων.

Στη συνέχεια του άρθρου, αφού αναδείξω τις παραμέτρους που συχνά παραβλέπονται τροφοδοτώντας τη σύγχυση γύρω από την προέλευση του Μανιχαϊσμού, θα εστιάσω στους κοινούς τόπους μεταξύ των δύο παραδόσεων, προκειμένου να αξιολογηθεί κατά πόσο αυτοί ‘νομιμοποιούν’ την ταξινόμησή του εντός του χριστιανικού πλαισίου.

² Για την εξέλιξη της συζήτησης, βλ. Rea Matsangou, *The Manichaeans of the Roman East. Manichaeism in Greek anti-Manichaica & Roman Imperial Legislation*, Brill, Leiden 2023, σσ. 26–28.

³ Richard Lim, «The Nomen Manichaeorum and its Uses in Late Antiquity», στο: E. Iricinschi & H.M. Zellentin (επιμ.) *Heresy and Identity in Late Antiquity*, Mohr Siebeck, Tübingen 2008, σσ. 143–67, 147.

⁴ Albert F. de Jong, «A *Quodam Persa Exstiterunt*: Re-Orienting Manichaean Origins», στο: A. Houtman, A.F. de Jong & M. Misset-van de Weg (επιμ.) *Empsychoi Logoi: Religious Innovations in Antiquity. Studies in Honour of Pieter Willem van der Horst*, Brill, Leiden 2008, σσ. 81–106, 92.

Η προέλευση του Μανιχαϊσμού: επιστημονικές ασάφειες και εσωτερικές αντιφάσεις

Ας επιστρέψουμε, στον τέταρτο αιώνα για να αφουγκραστούμε τις μαρτυρίες των πηγών ώστε να κατανοήσουμε τη σύγχυση που περιβάλλει τη θρησκευτική ταυτότητα των Μανιχαίων. Στο επίπεδο της επιστημονικής μεταγλώσσας, ο πρώτος λόγος αυτής της σύγχυσης, είναι ότι στα κανονιστικά χριστιανικά κείμενα της εποχής —όπως οι νόμοι και τα έργα εκκλησιαστικών συγγραφέων— οι Μανιχαίοι χαρακτηρίζονται συχνά ως αιρετικοί. Ο δεύτερος λόγος που προκαλεί σύγχυση τόσο στο *etic* όσο και στο *emic* πλαίσιο, είναι ότι οι ίδιοι οι Μανιχαίοι αυτοπροσδιορίζονται ως Χριστιανοί. Οφείλω, ωστόσο, να διευκρινίσω ότι αυτό δεν ισχύει σε όλες τις περιπτώσεις.

Είναι γεγονός ότι στον *Θεοδοσιανό Κώδικα*, στο δέκατο έκτο βιβλίο που αφορά τη θρησκεία, οι Μανιχαίοι κατατάσσονται στο πέμπτο κεφάλαιο με τίτλο *De Haereticis*, μαζί με τις ενδοχριστιανικές αιρέσεις. Αντιθέτως, οι νόμοι που αφορούν τους Εβραίους και τους εθνικούς συγκροτούν ξεχωριστά κεφάλαια.⁵ Κάποιος, επομένως, θα μπορούσε, με βάση αυτήν την πρώτη εντύπωση, να υποστηρίξει ότι το ρωμαϊκό κράτος δεν διέκρινε τους Μανιχαίους από τους υπόλοιπους Χριστιανούς αιρετικούς, όπως έκανε με τους ειδωλολάτρες και τους Εβραίους. Ωστόσο, μια προσεκτικότερη μελέτη του συνόλου των διατάξεων του βιβλίου, και ειδικότερα των μοτίβων και της λογικής με την οποία ομαδοποιούνται και αντιμετωπίζονται οι διάφορες αιρετικές και αλλόθρησκες ομάδες, αποκαλύπτει ότι οι Μανιχαίοι αντιμετωπίζονταν ως μια *sui generis* κατηγορία αιρετικών. Αν και εντάσσονται στο κεφάλαιο *Περί Αιρετικών*, η συγκριτική εξέταση: (1) των ομάδων με τις οποίες συνταξινομούνται, (2) της νομικής αιτιολόγησης της δίωξής τους, (3) της διαδικασίας ποινικής αντιμετώπισής τους, και (4) των επιβαλλόμενων ποινών, καθιστά σαφές ότι οι Μανιχαίοι θεωρούνταν ως μια ιδιότυπη, διακριτή κατηγορία «αιρετικών», με χαρακτηριστικά που τους καθιστούν περισσότερο συγγενείς προς αυτό που σήμερα θα ορίζαμε ως αλλόθρησκους.⁶ Η ένταξή τους στο κεφάλαιο *Περί Αιρετικών* εξηγείται αφενός από το γεγονός ότι πρόκειται για μια νέα θρησκευτική ομάδα, η οποία δεν προϋπήρχε του Χριστιανισμού, σε αντίθεση με τους εθνικούς και τους Εβραίους· αφετέρου διότι ο όρος «αίρεση» κατά την εξεταζόμενη περίοδο είχε ευρύτερο περιεχόμενο από το σημερινό, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Η παραπάνω παρατήρηση μας οδηγεί στο ζήτημα της ερμηνείας των όρων «αίρεση» και «θρησκεία» εντός του ιστορικού τους πλαισίου. Οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς αναφέρονται συχνά στους Μανιχαίους ως αιρετικούς. Ωστόσο, η έννοια του όρου δεν ταυτίζεται με τη σημερινή σημασία, όπως φαίνεται να προϋποθέτουν αρκετοί σύγχρονοι μελετητές, καθώς περιλαμβάνει τόσο τις σύγχρονες σημασίες των όρων «αίρεση» και «θρησκεία», όσο και την έννοια της εσφαλμένης θρησκευτικής επιλογής. Αξίζει να τονιστεί ότι η έννοια και η ποινικοποίηση της αίρεσης ως

⁵ Clyde Pharr, *The Theodosian Code and Novels, and the Sirmondian Constitutions*, Princeton University Press, Princeton 1952, σσ. 450-76.

⁶ Matsangou, *The Manichaeans of the Roman East*, σσ. 153-211.

ενδοχριστιανικής απόκλισης από το «ορθό» δόγμα εμφανίστηκε και εδραιώθηκε σταδιακά μετά το διάταγμα *Cunctos Populos* του 380. Έτσι, ιδιαίτερα πριν από αυτό, ο όρος «αιρετικός» χρησιμοποιείται από τους Πατέρες της Εκκλησίας για να χαρακτηρίσει κάθε αντίπαλη θρησκευτική ομάδα —όχι μόνο εντός του Χριστιανισμού. Για τον λόγο αυτό, η γραμματεία της εποχής αποκαλεί αιρετικούς τόσο τους Εβραίους όσο και τους ειδωλολάτρες. Επιπλέον, οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς, πέρα από τους όρους «αιρετικός» και «αίρεση» για τον Μανιχαϊσμό, χρησιμοποιούν εναλλακτικά και τους όρους «θρησκεία» και «δόγμα», γεγονός που καταδεικνύει την εννοιολογική ρευστότητα και την πολυσημία των όρων. Η ερμηνεία του όρου «αίρεση», επομένως, πρέπει να γίνεται με βάση τα ιστορικά και θεολογικά συμφραζόμενα, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις σημαίνει αυτό που σήμερα θα ορίζαμε ως «θρησκεία».⁷

Σε ό,τι αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι οι Μανιχαίοι αυτοπροσδιορίζονταν, οι πηγές παρουσιάζουν σημαντικές αντιφάσεις. Οι σχετικές μαρτυρίες αποκαλύπτουν ποικιλία στη χρήση αυτοπροσδιοριστικών όρων: σε ορισμένα κείμενα εμφανίζονται ως θρησκευτική κοινότητα σαφώς διακριτή από τον Χριστιανισμό, ενώ σε άλλα δηλώνουν Χριστιανοί, περιγράφοντας τις κοινότητές τους ως συναθροίσεις αγίων — δηλαδή ως εκκλησία, με την καθιερωμένη χριστιανική έννοια. Ενδεικτικά, στους Λατίνους Μανιχαίους η χρήση του όρου «Χριστιανός» ως ενδώνυμο είναι κεντρική, ενώ δεν υπάρχουν σαφή τεκμήρια για αντίστοιχη χρήση από τους Αιγυπτίους Μανιχαίους. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα κοπτικά κείμενα προορίζονταν για εσωτερική χρήση, σε αντίθεση με τα λατινικά, τα οποία απευθύνονταν κυρίως σε εξωτερικούς αποδέκτες — κατά κανόνα Χριστιανούς.⁸ Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι η χρήση του όρου «Χριστιανός» λειτουργούσε και ως ρητορικό εργαλείο νομιμοποίησης προς το εξωτερικό κοινό. Ότι ο αυτοπροσδιορισμός των Μανιχαίων δεν ήταν στατικός αλλά διαπραγματεύσιμος ανάλογα με το εκάστοτε πολιτισμικό και επικοινωνιακό πλαίσιο επιβεβαιώνεται και από μαρτυρίες άλλων θρησκευτικών περιβαλλόντων, σύμφωνα με τις οποίες οι Μανιχαίοι παρουσιάζονταν ως υποδειγματικοί Βουδιστές, Μουσουλμάνοι, κ.ά.⁹

Σύγχυση σχετικά με τη φύση του Μανιχαϊσμού παρατηρείται και στο *emic* πλαίσιο. Οι θεολογικά καταρτισμένοι συγγραφείς —είτε Χριστιανοί είτε εθνικοί— διατυπώνουν με σαφήνεια τη θέση ότι ο Μανιχαϊσμός δεν κατατάσσεται μεταξύ των χριστιανικών αιρέσεων. Διαφορετική φαίνεται να είναι η αντίληψη των απλών πιστών, οι οποίοι, σε αντίθεση με τους ειδήμονες, συχνά αντιλαμβάνονταν τους Μανιχαίους ως μία από τις Χριστιανικές Εκκλησίες — ως μια εναλλακτική χριστιανική επιλογή (αίρεση).

⁷ Για την εννοιολογική εξέλιξη του όρου «αίρεση» στην ύστερη αρχαιότητα, βλ. Matsangou, *The Manichaeans of the Roman East*, σσ. 215-17.

⁸ Πηγές όπου οι Μανιχαίοι διακρίνουν εαυτούς από τους Χριστιανούς: *Kephalaia*: 105, στο Iain Gardner (επιμ. & μτφ.), *The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*, Brill, Leiden 1995, 264-65. *Kephalaia* 151:370.16-375.15, στο Iain Gardner & Samuel N.C. Lieu, (επιμ.), *Manichaean Texts from the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, σσ. 265-68. Πηγές όπου οι Μανιχαίοι αυτοπροσδιορίζονται ως Χριστιανοί: *Psalm-Book* 7.11-9.1 στο C.R.C. Allberry, (επιμ. & μτφ.), *A Manichaean Psalm-Book: Part II*, Kohlhammer, Stuttgart 1938. Αυγουστίνος, *Contra Faustum Manichaeum* 5.1. Βλ. Nils A. Pedersen, «Manichaean Exonyms and Autonyms», *Theological Studies* τμ. 69, τχ.1, (2013), σσ. 1-7.

⁹ Matsangou, *The Manichaeans of the Roman East*, σσ. 491-93.

«Οὐκ ἔστιν ἀπὸ χριστιανῶν ὁ Μάνης, μὴ γένοιτο!»

Ξεκινώντας από τον Κύριλλο, μπορεί να υποστηριχθεί ότι στη δήλωσή του «Οὐκ ἔστιν ἀπὸ χριστιανῶν ὁ Μάνης, μὴ γένοιτο· οὐδὲ κατὰ τὸν Σίμωνα ἐξεβλήθη τῆς Ἐκκλησίας», διακρίνεται η έννοια του χριστιανού αιρετικού από εκείνη του αλλόθρησκου. Ο Μάνης δεν υπήρξε ποτέ χριστιανός, όπως ο Σίμων, ο οποίος είχε αφοριστεί από την Εκκλησία. Στο τέλος της ομιλίας του, ο Κύριλλος, επιδιώκοντας να καταδείξει την πλήρη ασυμβατότητα μεταξύ Μανιχαϊσμού και Χριστιανισμού, καλεί τους μαθητές του να αναλογιστούν «τίς συμφωνία τῶν σῶν πρὸς τὰ ἐκείνων;».¹⁰

Ανάλογη είναι και η στάση του Τίτου, επισκόπου των Βόστρων της Αραβίας και συγγραφέα της εκτενέστερης πραγματείας *κατὰ Μανιχαίων* (362–364 μ.Χ.). Η απάντησή του στο ερώτημα περί της σχέσης Μανιχαϊσμού και Χριστιανισμού είναι ξεκάθαρη:

Οι διδασκαλίες του Μάνη διαφέρουν σχεδόν σε κάθε σημείο από εκείνες που δίδαξαν οι απόστολοι του Ιησού [...] Η διδασκαλία περί των δύο αντίθετων αρχών, για παράδειγμα, προέρχεται από τους Πέρσες, ενώ η έννοια της ύλης από τον Αριστοτέλη [...] Η θεωρία της μετενσάρκωσης των ψυχών προέρχεται από τον Πλάτωνα [...] Όπως οι ειδωλολάτρες, έτσι και ο Μάνης λατρεύει πολλούς θεούς· η μόνη διαφορά είναι ότι τους δίνει βαρβαρικά ονόματα.¹¹

Σύμφωνα με τον Τίτο, ο Μανιχαϊσμός φαίνεται να αποτελεί σύνθεση περσικών και ελληνικών στοιχείων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση που επιχειρεί μεταξύ Μανιχαίων και Αρειανών:

Η διαίρεση [Αρειανική έριδα] δεν αφορά την ύπαρξη των υποστάσεων ή τις ιδιότητές τους καθαυτές, αλλά μόνο τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι ιδιότητες υφίστανται. [...] Διότι όλοι συμφωνούν στην πίστη τους προς την μία αρχή, την αγέννητη [...] Αντίθετα, οι αιρετικοί που βρίσκονται εντελώς εκτός της Εκκλησίας, συμπεριλαμβανομένων των Μανιχαίων, εισήγαγαν ανύπαρκτες αρχές και νέες ιδιότητες· δεν είναι καθόλου χριστιανοί.¹²

Η διάκριση είναι σαφής: οι Αρειανοί, παρά την απόκλισή τους, παραμένουν εντός του χριστιανικού πλαισίου· οι Μανιχαίοι όχι. Ο όρος «αιρετικοί» χρησιμοποιείται σε αντιπαραβολή προς τους Αρειανούς και αποδίδεται σε όσους βρίσκονται εκτός του Χριστιανισμού, μεταξύ των οποίων και οι Μανιχαίοι.

Η ίδια προβληματική αναδεικνύεται και από εθνικούς συγγραφείς, όπως ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Αλέξανδρος Λυκοπολίτης.¹³ Η άποψη ότι ο Αλέξανδρος θεωρούσε τον Μάνη χριστιανό αιρετικό και τον Μανιχαϊσμό χριστιανική αίρεση έχει

¹⁰ Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Κατηχήσεις* 6.35.

¹¹ Τίτος Βόστρων, *Κατὰ Μανιχαίων* 4.16–21 (μτφρ. από το συριακό πρωτότυπο), στο Nils A. Pedersen, *Demonstrative Proof in Defence of God: A Study of Titus of Bostra's Contra Manichaeos*, Brill, Leiden 2004, σσ. 52–53. Από το ελληνικό πρωτότυπο έχουν διασωθεί τα δυο πρώτα βιβλία, μέρος του τρίτου, και ορισμένα αποσπασματικά χωρία από το τέταρτο.

¹² Τίτος Βόστρων, *Κατὰ Μανιχαίων* 3.73–74, στο Pedersen, *Titus of Bostra's Contra Manichaeos*, σ. 47.

¹³ Αλέξανδρος Λυκοπολίτης, *Contra Manichaei opinioniones disputatio*, επιμ. Augustus Brinkmann, Teubner, Leipzig 1895, σσ. 3–40.

υιοθετηθεί από αρκετούς σύγχρονους ερευνητές,¹⁴ στηριζόμενη κυρίως στις δύο εισαγωγικές παραγράφους της πραγματείας του (περί το 300 μ.Χ.). Ωστόσο, το υπόλοιπο έργο του έρχεται σε αντίθεση με αυτή την ερμηνεία: αντιπαραθέτει τον Χριστιανισμό και τον Μανιχαϊσμό ως δύο διακριτές θρησκευτικές κατηγορίες και αμφισβητεί τη χριστιανικότητα των Μανιχαίων με την ίδια ένταση που το πράττουν οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς. Στην παρουσίασή του, ο Μανιχαϊσμός προσεγγίζεται περισσότερο ως ελληνιστική παρά χριστιανική αίρεση.¹⁵

Στην πράξη, ωστόσο, η θεωρητική σαφήνεια των ειδικών συχνά αμβλυνόταν, ιδίως επειδή οι ίδιοι οι Μανιχαίοι αυτοπροσδιορίζονταν ως Χριστιανοί. Όπως παραπονείται ο Επιφάνιος Σαλαμίνος στο *Πανάριον* (374-377 μ.Χ.),

καὶ γὰρ καὶ νῦν ὁμωνύμως οἱ ἄνθρωποι πάσας τὰς αἵρέσεις, Μανιχαίους τέ φημι καὶ Μαρκιωνιστὰς Γνωστικούς τε καὶ ἄλλους, Χριστιανούς τοὺς μὴ ὄντας Χριστιανούς καλοῦσι καὶ ὁμῶς ἐκάστη αἵρεσις, καίπερ ἄλλως λεγομένη, καταδέχεται τοῦτο χαίρουσα ὅτι διὰ τοῦ ὀνόματος κοσμεῖται.¹⁶

Για τον Επιφάνιο, οι Μανιχαίοι είναι αιρετικοί, αλλά όχι Χριστιανοί αιρετικοί. Επιπλέον, η μαρτυρία του καταδεικνύει ότι ο απλός λαός θεωρούσε τους Μανιχαίους Χριστιανούς—γεγονός που εξηγεί την επιμονή των Πατέρων της Εκκλησίας να διαχωρίσουν τον Μανιχαϊσμό από τον Χριστιανισμό. Παρότι οι θεολογικά καταρτισμένοι Χριστιανοί και εθνικοί συγγραφείς προειδοποιούσαν ότι η “Μανιχαϊκή Εκκλησία” δεν ήταν μία από τις χριστιανικές εκκλησίες, ο απλός λαός—που στερούνταν θεολογικής παιδείας και αγνοούσε ή αδιαφορούσε για τις δογματικές διαφορές—την αντιλαμβανόταν ως νόμιμη εναλλακτική μορφή Χριστιανισμού.

Βασική αιτία της σύγχυσης, πέρα από τον αυτοπροσδιορισμό των Μανιχαίων, υπήρξαν οι εκ πρώτης όψεως ομοιότητες με τον Χριστιανισμό: ο κεντρικός ρόλος του Χριστού, οι ασκητικές πρακτικές, οι λατρευτικές συνάξεις, τα τελετουργικά γεύματα. Ωστόσο, σε δογματικό επίπεδο, όπως τόνιζαν οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς, οι διαφορές ήταν θεμελιώδεις.

Μανιχαϊκή κοσμογονία-θεογονία

Προκειμένου να κατανοηθούν οι λογικές των μανιχαϊκών ασκητικών και τελετουργικών συμπεριφορών, και η έννοια του Μανιχαϊκού Χριστού—ζητήματα που θα αναπτυχθούν στη συνέχεια—κρίνεται απαραίτητο να παρουσιαστούν πρώτα οι θεμελιώδεις αρχές της μανιχαϊκής κοσμοθεωρίας.

Θεμελιακή παραδοχή της μανιχαϊκής κοσμογονίας αποτελεί η ύπαρξη δύο διακριτών, συν-αιώνιων και αντίπαλων πρώτων αρχών: της αγαθής (Φως) και της δαιμονικής (Σκότος/Υλη). Στον προ-κοσμικό χρόνο, η μεταξύ τους σύγκρουση

¹⁴ Pieter-Willem Van der Horst & Jaap Mansfeld, *An Alexandrian Platonist Against Dualism: Alexander of Lycopolis' Treatise "Critique of the Doctrines of Manichaeus"*, Brill, Leiden 1974, σ. 6. Johannes van Oort, «Alexander of Lycopolis, Manichaeism and Neoplatonism», στο: K. Corrigan & T. Rasmus (επιμ.), *Gnosticism, Platonism and the Late Ancient World: Essays in Honour of John D. Turner*, Brill, Leiden 2013, σσ.275-83.

¹⁵ Matsangou, *The Manichaeans of the Roman East*, σσ. 241-50.

¹⁶ Επιφάνιος Σαλαμίνος, *Πανάριον* 66.29.6.6.

«Οὐκ ἔστιν ἀπὸ χριστιανῶν ὁ Μάνης, μὴ γένοιτο!»

οδήγησε σε σύμμειξη, με αποτέλεσμα μέρος του Φωτός να παγιδευτεί στην Ύλη. Η σύμμειξη αυτή είχε βαθιές κοσμολογικές και ανθρωπολογικές συνέπειες: τόσο ο κόσμος όσο και ο άνθρωπος συγκροτούνται από ύλη η οποία έχει εντός της εγκλωβισμένα θεϊκά σωματίδια. Ἐκτοτε, οι δύο πρώτες αρχές επιδίδονται σε στρατηγήματα με αντίρροπες στοχεύσεις: το Φως επιδιώκει την απελευθέρωσή του από τη σύμμειξη, ενώ το Σκότος/Ύλη προσπαθεί να διατηρήσει την κυριαρχία του μέσω αυτής. Στρατήγημα των δυνάμεων του Φωτός είναι η δημιουργία του σύμπαντος, το οποίο λειτουργεί ως μια τεράστια μηχανή άντλησης του θεϊκού στοιχείου από την ύλη. Αντιθέτως, οι άρχοντες του Σκότους δημιουργούν τον άνθρωπο, ώστε μέσω της αναπαραγωγής του να διαιωνίσουν τη σύμμειξη και να διατηρήσουν τον έλεγχο επί του θεϊκού στοιχείου. Μέχρι το τέλος του χρόνου—την εσχατολογική τελική τρίτη φάση του μανιχαϊκού μύθου, κατά την οποία θα έχει απελευθερωθεί και το τελευταίο σωματίδιο φωτός—οι δύο αντίρροπες διαδικασίες, η απελευθέρωση του φωτός και η αντεπίθεση της ύλης, βρίσκονται σε εξέλιξη. Το σύνολο των θεϊκών σωματιδίων που παραμένουν εγκλωβισμένα στην Ύλη και στον κόσμο συγκροτεί τη Ζωντανή Ψυχή η οποία συγκαταλέγεται μεταξύ των σημαντικότερων θεοτήτων της μανιχαϊκής θεογονίας, και αποτελεί ομοούσια απορροή της αγαθής πρώτης αρχής, του Πατέρα της Μεγαλοσύνης. Η έννοια της Ζωντανής Ψυχής είναι καθοριστική για την ερμηνεία των μανιχαϊκών πρακτικών και συμπεριφορών. Ταυτίζεται δε κατά περίπτωση είτε με την καθολική ψυχή του κόσμου, είτε με τον πάσχοντα Ιησού Χριστό — ως σταυρωμένο μέσα στην Ύλη.¹⁷

Ο Μανιχαϊκός Χριστός

Ο Μανιχαϊκός Χριστός, γνωστός στη μανιχαϊκή ορολογία ως Ιησούς της Λαμπρότητας ή Φωτεινός Νους, αποτελεί εξέχουσα μορφή μεταξύ των μανιχαϊκών θεοτήτων και λυτρωτή, καθώς και μία από τις σημαντικότερες εκπορεύσεις/προβολές του Πατέρα της Μεγαλοσύνης. Η αποστολή του συνιστά απάντηση στους Άρχοντες του Σκότους —απορροές της «δαιμονικής» πρώτης αρχής— καθώς αποστέλλεται για να αφυπνίσει τον Αδάμ από τον πνευματικό του λήθαργο και να συμβάλει στη σωτηρία της ανθρωπότητας.¹⁸

Αν και η ταύτιση του Νου με τον Υιό του Θεού δεν είναι αποκλειστικά μανιχαϊκή ιδέα, αλλά απαντάται ευρύτερα στη φιλοσοφικοθρησκευτική σκέψη της Ύστερης Αρχαιότητας, ο όρος Φωτεινός Νους αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα του Μανιχαϊσμού. Στην *Ομιλία περί του Φωτεινού Νου* περιγράφεται το έργο του και η επίδρασή του στην ανθρωπότητα, συμπεριλαμβανομένου του τρόπου με τον οποίο φωτίζει τις διάνοιες των Εκλεκτών και δημιουργεί τον «Νέο Άνθρωπο» από τον «Παλαιό Άνθρωπο» μέσω μιας θαυμαστής μεταμόρφωσης.¹⁹

¹⁷ Για το μανιχαϊκό πάνθεο, βλ. Michel Tardieu, *Manichaeism*, University of Illinois Press, Urbana, 2008, σσ. 75-90.

¹⁸ Tardieu, *Manichaeism*, σσ. 35, 80-81, 85, 87.

¹⁹ Για τον Ιησού της Λαμπρότητας και το έργο του βλ. Werner Sundermann, «Who is the Light-Nous and what does he Do?», στο: Alois Van Tongerloo (επιμ.), *The Manichaean NOYΣ: Proceedings of the International Symposium Organized in Louvain from 31 July to 3 August 1991*, Turnhout, 1995, σσ. 255-

Έχει υποστηριχθεί ότι ο τίτλος «Χριστός» στον Μανιχαϊσμό λειτουργεί «ως συνθετικό όνομα», το οποίο περιλαμβάνει ολόκληρο το φάσμα των αποστόλων/λυτρωτών, με τον ίδιο τον Μάνη να αποτελεί τον τελευταίο κρίκο αυτής της αλυσίδας. Σχολιάζοντας την *Εύχη τῶν προβολῶν*,²⁰ την καθημερινή προσευχή των Μανιχαίων, ο Bermejo-Rubio σημειώνει ότι ο «Χριστός»—στον οποίο είναι αφιερωμένη η τέταρτη στροφή—λειτουργεί ως γενική αναφορά στον σωτηριολογικό ρόλο του λυτρωτή, τον οποίο οι Μανιχαίοι πιστοί ταυτίζουν με τον Μάνη.²¹

Σύμφωνα με τη μανιχαϊκή θεογονία, ο Ιησούς της Λαμπρότητας κατοικεί, μαζί με την Παρθένο του Φωτός και άλλες θεότητες, στη σελήνη—η οποία, όπως και ο ήλιος, θεωρούνται τα παλάτια των θεϊκών απορροών της αγαθής πρώτης αρχής. Γι' αυτόν τον λόγο, στα μανιχαϊκά και αντιμανιχαϊκά κείμενα παρατηρείται συχνά η ταύτιση του Ιησού άλλοτε με τη σελήνη και άλλοτε με τον ήλιο. Τα δύο αυτά ουράνια σώματα, οι φωστήρες, απεικονίζονται επίσης ως πλοία: η σελήνη ως το «μικρό πλοίο» και ο ήλιος ως το «μεγάλο πλοίο». Αμφότερα διαδραματίζουν καθοριστικό σωτηριολογικό ρόλο, καθώς αντλούν και μεταφέρουν τις φωτεινές ψυχές των Εκλεκτών Μανιχαίων από τον κόσμο της Ύλης στο βασίλειο του Φωτός.²²

Ένας ακόμη τίτλος του Ιησού στη μανιχαϊκή θεολογία είναι εκείνος του «Πάσχοντος». Ως πάσχων, ο Ιησούς ταυτίζεται με τη Ζωντανή Ψυχή του κόσμου, η οποία ύστερα από την προκοσμική σύγκρουση με τις δυνάμεις του Σκότους, διασκορπίστηκε και αιχμαλωτίστηκε, ή, με μανιχαϊκούς όρους, «σταυρώθηκε», σε ολόκληρο το σύμπαν, δηλαδή σε όλα τα έμβια όντα, ζώα και φυτά. Μέσα από αυτήν την έννοια νοείται η σταύρωση του Χριστού στον Μανιχαϊσμό: όχι ως ιστορικό γεγονός, αλλά ως κοσμική πραγματικότητα που αφορά την πάσχουσα, «σταυρωμένη» ουσία της φωτεινής πρώτης αρχής στον κόσμο της ύλης. Με τα λόγια του Μανιχαίου Φαύστου: «Πιστεύουμε ότι ο Πάσχων Ιησούς κρέμεται από το κάθε δέντρο για όλους [...] ο ίδιος ο Χριστός, σταυρώθηκε σε ολόκληρο τον κόσμο». Για τον λόγο αυτό, ένας από τους συνώνυμους τίτλους της Ζωντανής Ψυχής στη μανιχαϊκή γραμματεία είναι και ο «Σταυρός του Φωτός».²³

65. Βλ. στον ίδιο τόμο, την έννοια του 'Νοῦ' σε διάφορα θρησκευτικά περιβάλλοντα (Γνωστικό, Ερμητικό, φιλοσοφικό κ.ά.).

²⁰ *Εύχη τῶν προβολῶν* στο: Iain Gardner, (επιμ. & μτφ.). *Kellis Literary Texts*, τομ. 2, Oxbow, Oxford 2007, σσ. 111-28. Το παρόν αποτελεί το αρχαιότερο σωζόμενο κείμενο της *Εύχης τῶν προβολῶν* (τέλη 3^{ου}—αρχές 4^{ου} αι.), βρέθηκε στο Kellis της όασης Dakhleh στη Δυτική Αίγυπτο.

²¹ Fernando Bermejo-Rubio, «'I Worship and Glorify': Manichaean Liturgy and Piety in Kellis' Prayer of the Emanations», στο: April D. DeConick, Gregory Shaw & John D. Turner (επιμ.), *Practicing Gnosis: Ritual, Magic, Theurgy and Liturgy in Nag Hammadi, Manichaean and Other Ancient Literature. Essays in Honor of Birger A. Pearson*. Brill, Leiden 2013, σσ. 249-70, 259-60.

²² Koenen Ludwig and Cornelia Römer, (επιμ.), *Der Kölner Mani-Kodex (Cologne Mani-Codex)*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1988, σσ. 34, 33-35 & 79-93. Gardner, *Kephalaia* 65.162.24-26, σ. 171. Allberry, *Psalm-Book* 134.24.

²³ Βλ. για τη Ζωντανή Ψυχή ως ψυχή του κόσμου: Gardner, *Kephalaia* 72, 177.6–178.23· ως Ιησούς: Gardner, *Kephalaia* 55, 135.17–21· Allberry, *Psalm-Book* 121.32–33 & 155.20–39· ως Σταυρός του Φωτός: Gardner, *Kephalaia* 63.156.29–30· 72.177.6–178.23· ως Ιησούς Πάσχων: Αυγουστίνος, *Contra Faustum Manichaeum* 2.4.

«Οὐκ ἔστιν ἀπὸ χριστιανῶν ὁ Μάνης, μὴ γένοιτο!»

Τέλος, ο Ιησούς της Λαμπρότητας εμφανίζεται ως ο κριτής κατά την τελική κρίση. Στο σημείο αυτό, το Μανιχαϊκό αφήγημα αναπαράγει σχεδόν κατά λέξη το αντίστοιχο απόσπασμα από το *Κατὰ Ματθαῖον* Ευαγγέλιο (25:31–46).²⁴

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι πρόκειται για έναν διαφορετικό Χριστό. Μολονότι οι τρεις κομβικές ιδιότητες του χριστιανικού Χριστού —Υιός Θεού, απεσταλμένος Σωτήρας, και Κριτής— απαντώνται και στον Μανιχαϊσμό, το θεολογικό τους περιεχόμενο διαφοροποιείται ριζικά.

Δεν προκαλεί έκπληξη, λοιπόν, ότι για τους Πατέρες της Εκκλησίας δεν αρκούσε το γεγονός ότι οι Μανιχαίοι αυτοαποκαλούνταν Χριστιανοί, ούτε ότι ο Χριστός αποτελεί κεντρική μορφή στον Μανιχαϊσμό. Όπως σχολιάζει ο Γρηγόριος Νύσσης: «Οἶδα καὶ Μανιχαίους τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ περιφέροντας. τί οὖν; ἐπειδὴ σεβάσμιον παρὰ τούτοις τὸ παρ' ἡμῶν προσκυνούμενον ὄνομα, διὰ τοῦτο καὶ αὐτοὺς ἐν Χριστιανοῖς ἀριθμήσομεν;»²⁵ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η προς τους Μανιχαίους κριτική του Αυγουστίνου, ο οποίος, πριν γίνει χριστιανός υπήρξε για εννέα ἔτη Μανιχαῖος κατηχούμενος. Όπως αναφέρει στις *Εξομολογήσεις* του: «το ὄνομά σου [Θεέ], και εκείνο του Κυρίου Ιησού Χριστού, και εκείνο του Παράκλητου [...] δεν ἔλειπαν ποτέ ἀπὸ τα χεῖλή τους· ἀλλὰ δεν ἦταν τίποτε παραπάνω ἀπὸ ἤχος και θόρυβος της γλώσσας τους. Κατὰ τα ἄλλα, η καρδιά τους ἦταν ἄδεια ἀπὸ ἀλήθεια».²⁶

Τέλος, ο εθνικός φιλόσοφος Αλέξανδρος κατηγορεί τους Μανιχαίους ότι μιλούν για τον Χριστό, ενώ στην πραγματικότητα δεν τον γνωρίζουν· αλλάζουν ἀκόμη και το ὄνομά του: ἀντὶ γὰρ «Χριστός» (κεχρισμένος), τον ἀποκαλοῦν «Χρηστός» (αγαθός), εἰσάγοντας ἔτσι νέο νόημα ἀντὶ του καθιερωμένου. Αὐτός ο «Χρηστός» θεωρεῖται ἀπὸ αὐτούς ως ο Νους.²⁷ Για τον Αλέξανδρο, ἀκόμη και ο Χρηστός των Μανιχαίων —μορφή που υποτίθεται ὅτι ἀποτελεῖ το καθοριστικό στοιχείο για την κατάταξή τους στους Χριστιανούς— εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός ἀπὸ τον Χριστό των Χριστιανικῶν Εκκλησιῶν.

Περὶ τοῦ να εἰπωθεῖ ὅτι οἱ Μανιχαῖοι ἀπέρριπταν την ἐνσάρκωση του Χριστοῦ. Δεδομένου ὅτι η ὕλη ταυτιζόταν με την ἀρχή του Κακοῦ, ο Χριστός δεν θα μπορούσε, κατὰ τη μανιχαϊκή θεολογία, να ἔχει προσλάβει υλικό σῶμα. Για τον λόγο αὐτό, οἱ ἀντίπαλοί τους τους κατέτασσαν στις δοκητικές αἵρέσεις. Η μανιχαϊκή δοκητική χριστολογία ἐρμηνεύεται ἀπὸ τους Πατέρες της Εκκλησίας ως ἄμεση συνέπεια της δυϊστικής κοσμογονίας. Σε ἓνα εὐστοχο λογοπαίγνιο στο ἔργο του *Βίος Πορφυρίου*, ο Μάρκος Διάκονος σχολιάζει: «Ὁμολογοῦσιν δὲ καὶ Χριστόν, δοκήσει γὰρ αὐτὸν λέγουσιν ἐνανθρωπήσαι· καὶ αὐτοὶ γὰρ δοκήσει λέγονται Χριστιανοί.»²⁸

Μανιχαϊκές ἀσκητικές πειθαρχίες και οἱ λογικές τους: κοινὸί τόποι και διαφοροποιήσεις ἀπὸ τον χριστιανικὸ ἀσκητισμὸ

²⁴ Tardieu, *Manichaeism*, σσ. 18, 35.

²⁵ Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ Μακεδονιανῶν των πνευματομάχων* 3.1.

²⁶ Αυγουστίνος, *Confessiones* 3.6.44.

²⁷ Αλέξανδρος Λυκοπολίτης, *Contra Manichaei opinioniones disputatio* 24.1–4: Τὸν δὲ χριστὸν οὐδὲ γινώσκοντες, ἀλλὰ χρηστὸν αὐτὸν προσαγορεύοντες τῇ πρὸς τὸ ἡ στοιχεῖον μεταλήψει ἕτερον σημαίνονμενον ἀντὶ τοῦ κυρίως περὶ αὐτοῦ ὑπειλημμένου εἰσάγοντες νοῦν εἶναί φασιν.

²⁸ Μάρκος Διάκονος, *Βίος Πορφυρίου* 86.

Οι ‘τρεις σφραγίδες’

Η έννοια της Ζωντανής Ψυχής, σε συνδυασμό με την κυριολεκτική πρόσληψη του μανιχαϊκού μύθου και την αντιστοιχία μακρόκοσμου–μικρόκοσμου, συνιστά θεμελιώδες ερμηνευτικό πλαίσιο για τις μανιχαϊκές ασκητικές πρακτικές. Η πίστη ότι η Ζωντανή Ψυχή είναι διασκορπισμένη σε όλον τον φυσικό κόσμο συνεπαγόταν την υιοθέτηση συγκεκριμένων συμπεριφορών με προστατευτικό, προληπτικό και απελευθερωτικό χαρακτήρα, καθώς και τη διαμόρφωση αυστηρών κανόνων εφαρμοστέων στην καθημερινή ζωή, οι οποίοι αποτυπώνονται σε ένα σύνολο εντολών. Σύμφωνα με τις μανιχαϊκές πηγές, τις εντολές αυτές παρέδωσε ο ίδιος ο Μάνης στους μαθητές του. Κεντρικές μεταξύ αυτών ήταν οι λεγόμενες «τρεις σφραγίδες»: «η σφραγίδα του στόματος» (νηστεία), «η σφραγίδα του στήθους» (αποχή από γάμο και τεκνοποίηση), και «η σφραγίδα των χεριών» (αποφυγή πρόκλησης βλάβης στη Ζωντανή Ψυχή). Ωστόσο, όπως ήταν αναμενόμενο, οι παραπάνω εντολές δεν μπορούσαν να τηρηθούν από όλους τους Μανιχαίους· γι’ αυτό η μανιχαϊκή κοινότητα ήταν εξαρχής οργανωμένη σε δύο τάξεις πιστών: τους Εκλεκτούς, που ακολουθούσαν υποχρεωτικά τις παραπάνω ασκητικές εντολές, και τους κατηχούμενους, οι οποίοι υποστήριζαν τους Εκλεκτούς χωρίς να δεσμεύονται από το ίδιο αυστηρό ασκητικό πλαίσιο.²⁹

Η σημασία, ωστόσο, της εφαρμογής των παραπάνω ασκητικών εντολών από τους Εκλεκτούς δεν περιοριζόταν στο εσωτερικό της μανιχαϊκής κοινότητας· αποκτούσε και δημόσια διάσταση στο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όπου το ασκητικό *lifestyle* αποκτούσε αυξανόμενη κοινωνική απήχηση. Το γεγονός ότι η εξάπλωση του Μανιχαϊσμού στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία συνέπεσε με τη σταδιακή επικράτηση του Χριστιανισμού —του οποίου βασικό στοιχείο ήταν το ασκητικό ιδεώδες— προσέφερε στους Μανιχαίους Εκλεκτούς τη δυνατότητα να παρουσιαστούν ως υποδειγματικοί ασκητές. Την ίδια περίοδο, κατά την οποία οι πρώτοι Μανιχαίοι ιεραπόστολοι εγκαθίστανται στις επαρχίες της Ρωμαϊκής Ανατολής, διαμορφώνονται και οι δύο εκδοχές του χριστιανικού ασκητικού κινήματος: αφενός το κοινοβιακό πρότυπο των μοναστικών κοινοτήτων του Παχώμιου στην Αίγυπτο, και αφετέρου το άναρχο, ανοργάνωτο συριακό μοντέλο των περιπλανώμενων ασκητών. Οι Μανιχαίοι, οι οποίοι εντάσσονται στο δεύτερο μοντέλο, είχαν ταλέντο στο να προβάλλονται ως οι πιο δεινοί και αφοσιωμένοι ασκητές. Και ακριβώς εδώ, σύμφωνα με τους χριστιανούς συγγραφείς, αναδεικνυόταν ένα πρόβλημα: η ασκητική τους εικόνα μπορούσε να προκαλέσει σύγχυση ή ακόμη και να λειτουργήσει παραπλανητικά, ενισχύοντας την εντύπωση ότι επρόκειτο για Χριστιανούς.

Η δυσκολία διάκρισης αυτή συνδέεται κυρίως με τις δύο πρώτες εντολές, τις σφραγίδες του στόματος (νηστεία) και του στήθους (εγκράτεια), στις οποίες θα εστιάσω στη συνέχεια, καθώς αντίστοιχες πρακτικές απαντώνται και στον χριστιανισμό.

²⁹ Gardner, *Kephalaia* 80.192.3-193.22, σ. 201.

«Οὐκ ἔστιν ἀπὸ χριστιανῶν ὁ Μάνης, μὴ γένοιτο!»

Νηστεία: Η «σφραγίδα του στόματος»

Στο πλαίσιο των ασκητικών πρακτικών των Εκλεκτών, η νηστεία κατείχε κεντρική θέση ως μία από τις τρεις «σφραγίδες». Για τους Πατέρες της Εκκλησίας, η μανιχαϊκή νηστεία εδράζεται σε δύο αντιφατικές θεολογικές παραδοχές, απότοκες της δυϊστικής κοσμοθεωρίας: αφενός, η τροφή ως ύλη ανήκει στο στρατόπεδο της κακής αρχής, αφετέρου, εμπεριέχει εγκλωβισμένα στοιχεία της θεϊκής ουσίας. Έτσι, οι Μανιχαίοι Εκλεκτοί απείχαν από συγκεκριμένες τροφές για δυο διαφορετικούς και αντικρουόμενους λόγους: (1) επειδή τις θεωρούσαν δηλητηριώδεις, «βδελύγματα», γεμάτες με «θανάσιμη» ύλη που έπρεπε να αποφύγουν· (2) επειδή πίστευαν ότι περιείχαν παγιδευμένα σωματίδια φωτός, των οποίων η απελευθέρωση απαιτούσε ιδιαίτερη και προσεκτική τελετουργική διαχείριση. Η μανιχαϊκή νηστεία, δεν αποσκοπούσε επομένως στην απελευθέρωση του ασκητή από τις ανάγκες της «σάρκας», αλλά εντασσόταν σε ένα ευρύτερο κοσμολογικό και σωτηριολογικό πλαίσιο.³⁰

Η πρώτη παραδοχή, σύμφωνα με τη χριστιανική κριτική, συνιστούσε θεία ύβρη και προσβολή της δημιουργίας του Θεού, ενώ η δεύτερη προσέγγιζε τον πανθεϊσμό, υπονοώντας ότι η θεία ουσία είναι διάχυτη και ενυπάρχει σε κάθε μορφή ύλης. Όπως αναφέρει ο Τίτος Βόστρων, ο Μάνης «τοὺς καρποὺς τοὺς ἀπὸ γῆς ἅμα διαβάλλει ὡς θρεπτικοὺς τῆς ὕλης».³¹ Ο Αμφιλόχιος Ικονίου, στο έργο *Περὶ Ψευδοασκήσεως*, συνδέει τη μανιχαϊκή στάση με εκείνη των Εγκρατιτών, σημειώνοντας: οι αρχηγοί των Μανιχαίων «ἅπαξ νομοθετήσαντες ἐμψύχων ἀπέχεσθαι διὰ τὴν ἐνοικοῦσαν ἐν αὐτοῖς ἀσέβειαν, καὶ τὰ φυόμενα ἐκ τῆς γῆς ἔμψυχα εἶπον».³² Ο Μακάριος Μαγνησίας επίσης συνδέει τους Μανιχαίους με τις ίδιες ασκητικές ομάδες (Εγκρατίτες, Αποτακτίτες κ.ά.), σημειώνοντας ότι οι «Μανιχαίων παῖδες οἴνου δὲ γεῦσιν καὶ κρεῶν μετάληψιν μισαρὸν εἶναι λέγει».³³ Σχολιάζοντας την απόρριψη της τροφής ως «βδελυρής», ο Κύριλλος Ιεροσολύμων εξηγεί ότι η χριστιανική νηστεία δεν απορρίπτει την ύλη, αλλά συνιστά πνευματική υπέρβαση: «Νηστεύομεν γὰρ οἴνου τε καὶ κρεῶν ἀπεχόμενοι, οὐχ ὡς βδελύγματα μισοῦντες, ἀλλὰ ἵνα αἰσθητῶν ὑπεριδόντες, ἀπολαύσωμεν πνευματικῆς καὶ νοητῆς τραπέζης».³⁴ Όπως επισημαίνει ο Αυγουστίνος, η «μεγάλη διαφορά» μεταξύ της χριστιανικής και της μανιχαϊκής νηστείας έγκειται στο ότι η πρώτη έχει «συμβολικό» χαρακτήρα και αποσκοπεύει στην «νέκρωση του σώματος», ενώ οι Μανιχαίοι νηστεύουν επειδή θεωρούν την τροφή «εκ φύσεως δαιμονική και ακάθαρτη».³⁵

Στον αντίποδα, η δεύτερη μανιχαϊκή λογική στηρίζεται στην πεποίθηση ότι μέσα στις τροφές βρίσκονται παγιδευμένα σωματίδια της Ζωντανής Ψυχής. Με τα λόγια του Μανιχαίου αποστόλου Τύρβωνα: «τῆς γὰρ τοῦ ἀγαθοῦ πατρὸς οὐσίας πᾶσαν ψυχὴν καὶ πᾶν κινούμενον ζῶον μετέχειν λέγει [ο Μάνης]».³⁶ «Ἐντεῦθεν δὴ», παρατηρεῖ ο

³⁰ Matsangou, *The Manichaeans of the Roman East*, 262-75.

³¹ Τίτος Βόστρων, *Κατὰ Μανιχαίων* 2.55.2-4.

³² Αμφιλόχιος Ικονίου, *Κατὰ Αἰρέσεων* 1067-71.

³³ Μακάριος Μαγνησίας, *Αποκριτικός* 3.25, 27.

³⁴ Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Κατηχήσεις* 4.27.8-11.

³⁵ Αυγουστίνος, *Contra Faustum Manichaeum* 30.5-6.

³⁶ Επιφάνιος Σαλαμίνας, *Πανάριον* 66.26.7.

Τίτος Βόστρων, «βαρέως αἰτιᾶται τοὺς θύοντας τὰ τετράποδα καὶ τὰ πετεινά, ὅσα χρήσεις ἀνθρώποις ἔχει τροφῆς, ὡς ἐκείνης τῆς δυνάμεως τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ταῦτα ψυχούσης καὶ ἐν αὐτοῖς κατεχομένης».³⁷ Ο Αυγουστίνος, γνωρίζοντας εκ των ἑσώ αυτή τη δοξασία την επικρίνει με αυτοσαρκαστική διάθεση: «Σταδιακά και ασυναίσθητα οδηγήθηκα σε παραλογισμούς, ὅπως του να πιστεύω ὅτι το σύκο κλαίει ὅταν το κόβουν, και ὅτι η συκιά, η μητέρα του, χύνει γαλακτώδη δάκρυα».³⁸

Οι μανιχαϊκές πηγές αντανakλoύν φαινομενικά αντιφατικές αξιολογήσεις του κόσμου: ἀπὸ τη μία, ο κόσμος ταυτίζεται με τον τόπο του Κακοῦ, ἀπὸ τον οποίο οι Μανιχαῖοι επιδιώκουν να ξεφύγουν· ἀπὸ την ἄλλη, ο κόσμος εἶναι διάσπαρτος με θεϊκή παρουσία την οποία οι πιστοὶ Μανιχαῖοι οφείλουν να μην προσβάλλουν με τις πράξεις τους. Ὅπως επισημαίνει ο BeDuhn, «οι Μανιχαῖοι ὕψωναν τείχη ἀνάμεσα στον εαυτό τους και τον κόσμο, ὄχι μόνο για να προστατευθoύν ἀπὸ το δηλητήριό του, ἀλλὰ και για να συγκρατηθoύν ἀπὸ το να ενεργήσουν επιβλαβῶς πάνω στην ἀγαθότητά του».³⁹

Εγκράτεια: Η «σφραγίδα του στήθους»

Αντίστοιχα ζητήματα ἀνέκυπταν και με τη μανιχαϊκή ἀντίληψη περί σεξουαλικῆς ἀποχής, γνωστῆς ως «σφραγίδα του στήθους». Πρόκειται για τη δεύτερη ἀπὸ τις τρεις βασικές ἐντολές που ὀφείλαν να τηροῦν οι Εκλεκτοὶ Μανιχαῖοι. Η ἐντολή αὐτή ἐδράζεται στην πεποίθηση ὅτι η δημιουργία του ἀνθρώπου ἀποτελεῖ στρατήγημα της Ὑλης, και ὅτι το ἀνθρώπινο σῶμα κατασκευάστηκε ἀπὸ τους Ἀρχόντες του Σκότους με σκοπὸ την ἀέναη αἰχμαλωσία του θεϊκοῦ στοιχείου μέσα στην Ὑλη.

Ὡς ἀντίμετρο σε αὐτὸ το τέχνασμα, ο Μάνης καθιέρωσε τη «σφραγίδα του στήθους», ἐντολή που ἀπαγόρευε στους Εκλεκτοὺς Μανιχαῖους τον γάμο και την τεκνογονία η οποία θεωρεῖτο ὅτι παρατείνει την αἰχμαλωσία του Φωτός.⁴⁰ Με τα λόγια του Αλέξανδρου Λυκοπολίτη: «ἐπεὶ οὖν ἀπόλλυσθαι τὴν ὕλην ἐστὶ θεοῦ δόγμα» ο Μάνης νομοθέτησε «ἀπέχεσθαι δὲ γάμων καὶ ἀφροδισίων καὶ τεκνοποιίας, ἵνα μὴ κατὰ τὴν τοῦ γένους διαδοχὴν ἐπὶ πλεῖον ἐνοικήσῃ τῇ ὕλῃ ἢ δύναμις ἢ θεία».⁴¹ Ο γάμος, ἐπομένως, ἀπορριπτόταν ὄχι χάριν της παρθενίας—η οποία στη χριστιανική γραμματεία προβάλλεται ως μέσο πνευματικῆς προόδου—ἀλλὰ ἐξαιτίας της πεποίθησης ὅτι η τεκνοποιία ἀποτελεῖ σχέδιο των Ἀρχόντων του Σκότους.⁴² Η κριτική του Αλέξανδρου για την «τοῦ Μανιχαίου ἐπίνοια» εἶναι ἀμείλικτη: «τῷ θεῷ βοηθὸς πρὸς τοῦτο γεγονέναι, ἵνα τὰς γενέσεις ἀναιρῶν σύντομον ποιήσῃ τὴν τῆς θείας δυνάμεως ἀπὸ τῆς ὕλης ἀναχώρησιν».⁴³

Η μανιχαϊκή ἀπαγόρευση του γάμου και της ἀναπαραγωγῆς ἀπειλούσε τον πυρήνα της κοινωνικῆς ζωῆς, τον θεσμό της οικογένειας· γι' αὐτὸ και ἀποτελέσε ἀναπόσπαστο ἀπὸ τα πιο ἐντονα σημεῖα ἀντιπαράθεσης στην ἀντιμανιχαϊκή πολεμική: οι Μανιχαῖοι

³⁷ Τίτος Βόστρων, *Κατὰ Μανιχαίων* 2.61.1–4.

³⁸ Αυγουστίνος, *Confessiones* 10.18.

³⁹ Jason D. BeDuhn, *The Manichaean Body: In Discipline and Ritual*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2000, σσ. 230, 208.

⁴⁰ Gardner, *Kephalaia* 80, 192.3–193.22, σ. 201.

⁴¹ Αλέξανδρος Λυκοπολίτης, *Contra Manichaei opinioniones disputatio* 4.25–30, 25.10–12.

⁴² Θεοδώρητος Κύρου, *Αἵρετικῆς Κακομυθίας Ἐπιτομή* 83:380.28–31: Τὸν δὲ διάβολον ποτὲ μὲν Ὑλὴν καλεῖ, ποτὲ δὲ τῆς Ὑλῆς ἄρχοντα. Τὸν δὲ γάμον τοῦ διαβόλου νομοθεσίαν φησί.

⁴³ Αλέξανδρος Λυκοπολίτης, *Contra Manichaei opinioniones disputatio* 25.16–21.

«Οὐκ ἔστιν ἀπὸ χριστιανῶν ὁ Μάνης, μὴ γένοιτο!»

θεωρούσαν την τεκνοποίηση σοβαρότερη αμαρτία από την ίδια τη σεξουαλική πράξη. Τέτοιες στάσεις και συμπεριφορές προκαλούσαν έντονη ανησυχία στους Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι φοβούνταν την αρνητική επιρροή των μανιχαϊκών αντιλήψεων στα νεαρά ζευγάρια. Όπως παρατηρεί ο Chadwick, «οι Μανιχαίοι ήταν γνωστό ότι πίστευαν πως η τεκνοποίηση πρέπει να αποφεύγεται, και προκαλούσαν τρόμο στους ορθόδοξους καθολικούς όταν συμβούλευαν ανοιχτά τα παντρεμένα ζευγάρια να περιορίσουν τη σεξουαλική επαφή στην ‘ασφαλή περίοδο’ του εμμηνορροϊκού κύκλου.»⁴⁴

Διαπιστώνεται ότι η χριστιανική και η μανιχαϊκή άσκηση διέφεραν ριζικά ως προς την θεολογική τους ερμηνεία, παρότι ως προς την μορφή και τα είδη της άσκησης, δεν παρουσίαζαν εμφανείς διαφοροποιήσεις. Εξάλλου, η νηστεία και η εγκράτεια αποτελούν κοινές ασκητικές πρακτικές σε διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αφήγηση για τον Μανιχαίο ιεραπόστολο στην Ανατολή Mar Ammo. Όταν φθάνοντας στα σύνορα της αυτοκρατορίας του Kushan, εξήγησε στο πνεύμα-φύλακα της Ανατολής (Bagard) ότι, σύμφωνα με τις εντολές της μανιχαϊκής πειθαρχίας, «δεν καταναλώνουμε κρέας ή κρασί και μένουμε μακριά από τις γυναίκες», το πνεύμα απάντησε: «Εκεί όπου κυβερνώ, υπάρχουν πολλοί σαν κι εσάς»,⁴⁵ αναφερόμενο στην παρουσία Βουδιστών στην περιοχή—και αυτό ακριβώς είναι το θέμα. Οι πρακτικές της νηστείας και της αγαμίας απαντώνται διαχρονικά σε πολλές θρησκείες, και αυτό ίσχυε και την εποχή του Μάνη.

Μανιχαϊκή Λατρεία: χριστιανικές αναλογίες και διαφοροποιήσεις

Αναλογίες απαντώνται και στον λατρευτικό χώρο. Εκτός από την αξιοσημείωτη αντιστοιχία στις βαθμίδες του μανιχαϊκού και του χριστιανικού ιερατείου,⁴⁶ μαθαίνουμε από τον Κύριλλο, ότι οι Μανιχαίοι ονόμαζαν τις λατρευτικές συνάξεις τους “κυριακά” και τους τόπους λατρείας “εκκλησίες”. Επιπλέον, οι μανιχαϊκές εκκλησίες είχαν τη μορφή των «κατ’ οἶκον-ἐκκλησιῶν»,⁴⁷ όπως και πολλές χριστιανικές της περιόδου, γεγονός που αναγκάζει τον Κύριλλο να προειδοποιεί το ακροατήριό του:

Κἂν ποτε ἐπιδημῆς ἐν πόλεσι, μὴ ἀπλῶς ἐξέταζε ποῦ τὸ κυριακὸν ἔστι (καὶ γὰρ αἱ λοιπαὶ τῶν ἀσεβῶν αἵρέσεις [μαρκιωνιστῶν λέγω καὶ μανιχαίων] κυριακὰ τὰ ἐαυτῶν σπήλαια καλεῖν ἐπιχειροῦσι), μὴδὲ ποῦ ἔστιν ἀπλῶς ἡ ἐκκλησία, ἀλλὰ ποῦ ἔστιν ἡ καθολικὴ ἐκκλησία. τοῦτο γὰρ ἰδικὸν ὄνομα τυγχάνει τῆς ἁγίας ταύτης.⁴⁸

Οι αναλογίες επεκτείνονται και στον πυρήνα της λατρευτικής ζωής, το ιερό γεύμα των Εκλεκτών, ωστόσο, εδώ οι ομοιότητες αφορούν αποκλειστικά τη δομή του τελετουργικού και όχι τη θεολογία που το στηρίζει.

⁴⁴ Henry Chadwick, *Priscillian of Avila. The Occult and the Charismatic in the Early Church*, Clarendon Press, Oxford 1976, σ. 37.

⁴⁵ BeDuhn, *The Manichaean Body*, σ. 33.

⁴⁶ Gardner & Lieu, *Manichaean Texts* 151.370.16–375.15, σ. 109.

⁴⁷ Matsangou, *The Manichaeans of the Roman East*, σσ. 412, 409-19.

⁴⁸ Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Κατηχήσεις* 18.26.1–16.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, σε κοσμικό επίπεδο, το έργο της απελευθέρωσης του εγκλωβισμένου θείου στοιχείου από τον υλικό κόσμο είχε ανατεθεί στους ουράνιους φωστήρες, τον ήλιο και τη σελήνη. Στον μικρόκοσμο, την ίδια αποστολή επιτελούσαν οι Εκλεκτοί Μανιχαίοι, οι οποίοι, κατά τη διάρκεια του τελετουργικού τους γεύματος, απελευθέρωναν (τρώγοντας) τη θεία ουσία που ήταν παγιδευμένη στις τροφές των προσφορών των κατηχούμενων.⁴⁹ Το ιερό γεύμα των Εκλεκτών περιλάμβανε δύο διακριτά μέρη: την προσκομιδή των προσφορών από τους κατηχούμενους· και το κεντρικό τελετουργικό, στο οποίο συμμετείχαν αποκλειστικά οι Εκλεκτοί. Οι πηγές αναφέρουν ότι οι κατηχούμενοι προσέφεραν τα δώρα τους λίγο πριν την έναρξη του ιερού γεύματος και όχι καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας. Παρέμεναν εκεί μέχρι να τελεστεί μια προσευχή υπέρ αυτών από τους Εκλεκτούς, και στη συνέχεια αποχωρούσαν.⁵⁰ Αν και δεν είναι σαφές πότε ακριβώς ολοκληρωνόταν η φάση των προσφορών και άρχιζε το γεύμα, είναι βέβαιο ότι επρόκειτο για δύο αλληλοδιαδοχικά μέρη της ίδιας τελετής. Αντίστοιχη δομή απαντάται ήδη από τον δεύτερο αιώνα στη χριστιανική Θεία Ευχαριστία, όπου επίσης προηγείται η προσκομιδή, δηλαδή η προσφορά των προς καθαγιασμό δώρων, στο πλαίσιο της λειτουργίας των κατηχουμένων, και ακολουθεί η λειτουργία των πιστών. Στο τέλος του πρώτου σταδίου, πριν από την αποχώρηση των κατηχουμένων, τελούνταν επίσης δέηση υπέρ αυτών.⁵¹

Καθώς η έννοια της αποκλειστικότητας που απαιτούσε ο Χριστιανισμός δεν είχε ακόμη εμπεδωθεί ως καθημερινή πρακτική στα χρόνια του Κύριλλου, είναι πιθανό να συναντούσε κανείς κατηχούμενους του ή ακόμη και νεοφώτιστους Χριστιανούς σε μανιχαϊκές εκκλησίες. Όπως επισημαίνει ο Drijvers, το μεγαλύτερο εμπόδιο στο πρόγραμμα εκχριστιανισμού ήταν ακριβώς αυτή η αποκλειστικότητα που απαιτούσε η νέα θρησκεία. Ακόμη και όσοι έκλιναν προς τον Χριστιανισμό —οι οποίοι την εποχή του Κύριλλου αποτελούσαν πιθανώς μειοψηφία— δυσκολεύονταν να αποδεχθούν τον αυστηρό κανόνα του μονοθεϊσμού. Η μεταστροφή στον Χριστιανισμό απαιτούσε αλλαγή τρόπου ζωής και εξοικείωση με την ιδέα της μίας και μοναδικής λατρείας, κάτι που δεν μπορούσε να επιτευχθεί από τη μία μέρα στην άλλη. Είναι πιθανό λοιπόν, πως για μεγάλο διάστημα, πολλοί συνέχιζαν να συμμετέχουν και σε άλλες θρησκευτικές συνάξεις.⁵² Κάποιοι από τους μαθητές του Κύριλλου —ενδεχομένως πρώην Μανιχαίοι— πιθανότατα παρευρίσκονταν σε μανιχαϊκές τελετές, τουλάχιστον στο πρώτο μέρος, που περιλάμβανε τη διδασκαλία και τις προσφορές. Η εμπειρία αυτή μπορούσε να είναι παραπλανητική, καθώς έμοιαζε έντονα με εκείνη της χριστιανικής λατρείας. Δεν ήταν μόνο η ορολογία («Κυριακόν», «Εκκλησία») ή η αρχιτεκτονική που προκαλούσε σύγχυση· και το ίδιο το τελετουργικό ακολουθούσε παρόμοια διάρθρωση. Έτσι, οι εξωτερικές ομοιότητες καθιστούσαν τη διάκριση δυσχερή για τους κατηχούμενους και τους απλούς πιστούς, παρότι η θεολογία των δύο λατρειών διέφερε ριζικά.

⁴⁹ Gardner, *Kephalaia* 79, 81 & 93.

⁵⁰ Gardner, *Kephalaia* 115.

⁵¹ Ιουστίνος, *Απολογία* [Α']: 65–67.

⁵² Jan Willem Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, Brill, Leiden 2004, 115κ.ε.

«Οὐκ ἔστιν ἀπὸ χριστιανῶν ὁ Μάνης, μὴ γένοιτο!»

Ὅπως επισημαίνει ο BeDuhn σχολιάζοντας τη διαφορετική θεολογική βάση των δύο τελετουργικών, στη χριστιανική Ευχαριστία το ἅγιο εισέρχεται στον κόσμο, καθαγιαίνει την ύλη (ἄρτο και οἶνο) και σώζει τον συμμετέχοντα μέσω της θείας κοινωνίας. Αντιθέτως, στον Μανιχαϊσμό, είναι οι ίδιοι οι συμμετέχοντες—οι Εκλεκτοί—εκείνοι που σώζουν το θείο που ἤδη ενυπάρχει εγκλωβισμένο στην ύλη απελευθερώνοντάς το.⁵³ Η αποτελεσματικότητα της τελετής του ιερού γεύματος εξαρτιόταν από την αυστηρή τήρηση των τριών «σφραγίδων». Σύμφωνα με τα *Κεφάλαια*, η νηστεία των Εκλεκτών αποσκοπούσε στην προετοιμασία του σώματός τους ώστε, κατά το γεύμα, να λειτουργεί ως μηχανή απελευθέρωσης της θείας ουσίας. Ὅπως εξηγεί ο Μάνης, το σφάλμα των άλλων θρησκειῶν είναι ὅτι δεν τηρούν αυτές τις σφραγίδες, οι οποίες ανοίγουν τις πύλες για την απελευθέρωση του θείου.⁵⁴ «Για τους Μανιχαίους», υπογραμμίζει ο Gardner, «το ανθρώπινο σώμα και οι πεπτικές του λειτουργίες δρούσαν με έναν απολύτως κυριολεκτικό τρόπο στη διαδικασία καθαρισμού του θείου φωτός και αποβολής της υλικής ακαθαρσίας του κόσμου.»⁵⁵

Συμπεράσματα

Ήταν τελικά ο Μανιχαϊσμός μια εναλλακτική μορφή του πρώιμου Χριστιανισμού; Η ένταξή του στον χριστιανισμό με βάση την παραπάνω ανάλυση θα απαιτούσε έναν υπερβολικά ευρύ και ασαφή ορισμό της έννοιας «θρησκεία». Ο Μανιχαϊσμός αξιοποίησε χριστιανικά —και όχι μόνο— μοτίβα, τα οποία ὁμως επανερμήνευσε μέσα στο δικό του κοσμολογικό και σωτηριολογικό πλαίσιο. Αν και το πρόσωπο του Χριστού κατέχει κεντρική θέση στη μανιχαϊκή διδασκαλία, δεν υπάρχει κοινός τόπος για σύγκριση με τον Χριστό της χριστιανικής παράδοσης. Ο Μανιχαϊκός Χριστός λειτουργεί ως κοσμική δύναμη, αποκομμένος από την ιστορική ενσάρκωση και το σωτηριολογικό πλαίσιο του χριστιανισμού. Παρά τις εξωτερικές ομοιότητες στις ασκητικές και λατρευτικές πρακτικές, η θεολογία που τις θεμελιώνει διαφέρει ριζικά. Επιπλέον, τα ίδια τα μανιχαϊκά κείμενα παρέχουν αντιφατικές μαρτυρίες για τον αυτοπροσδιορισμό τους, γεγονός που καθιστά την εσωτερική μαρτυρία αμφίσημη. Από την άλλη, η ‘εκ των ἔξω’ (*ab extra*) οπτική, δηλαδή η γνώμη των ειδημόνων μη Μανιχαίων της εποχής, έχει ιδιαίτερη σημασία, αφενός επειδή προέρχεται από οπαδούς διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων, οι οποίες ήταν ανταγωνιστικές μεταξύ τους, αφετέρου διότι, αν και αντίπαλοι με τους Μανιχαίους, ὅλοι συμμετείχαν ως συνδιαμορφωτές νοημάτων στο θρησκευτικό *language game* της εποχής. Η σημασία, επομένως, των ὁρων Μανιχαῖος, Μανιχαϊσμός δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικό κτήμα μιας ομάδας, αλλά είναι δημόσια και αναδύεται μέσα από τον διυποκειμενικό χαρακτήρα της θρησκευτικής εμπειρίας. Λαμβάνοντας υπόψη και αυτήν την τελευταία παράμετρο, το αρχικό ερώτημα μετασχηματίζεται τελικά στο ερώτημα: το νόημα προσδιορίζεται μέσω των *ab-intra* ή και των *ab-extra* κατανοήσεων;

⁵³ Jason D. BeDuhn, «Eucharist or Yasna? Antecedents of the Manichaean Food Ritual», στο: R.E. Emmerick, W. Sundermann & P. Zieme (επιμ.), *Studia Manichaica. IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus, Berlin, 14-18 Juli 1997*, Akademie Verlag, Berlin 2000, σσ. 14-36, 20-21.

⁵⁴ Gardner, *Kephalaia* 87, 217.1-11· 93, 238.2-4, σ. 244.

⁵⁵ Gardner, *Kephalaia* 81, 193.23-194, σ. 202.